

Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՎԱՂԱՐՇԱԿԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒ ՎԻՊԱԿԱՆ ՆԱԽԱՏԻՊԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Հայագիտության մեջ իշխող տեսակետի համաձայն՝ Մովսես Խորենացուն՝ *Վաղարշակ*, իսկ Անանուն պատմիչին՝ *Արշակ* անունով հայտնի Հայոց արքային պատմական նախատիպ է ծառայել Տրդատ I-ը (54-80 թթ.)¹: Այսուհանդերձ, կան ուրիշ տեսակետներ ևս: Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ այդ նախատիպը պարթևական արքայից արքա և Տրդատ I-ի եղբայր Վաղարշ I-ն է², ըստ Ս.Երեմյանի՝ և՛ Տրդատ I-ն է, և՛ նրա եղբայրը³, ըստ Հ.Մանանդյանի՝ ո՛չ մեկն է, ո՛չ էլ մյուսը, այլ Հայոց արքա Վաղարշ II-ը (186-198 թթ.)⁴: Այս առթիվ Ս. Երեմյանը գրում է. «Թերևս «Վաղարշակի մեջ կան և Վաղարշ Բ-ի գծերը, բայց միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ նա հիմնականում, այնուամենայնիվ, կապվում է Տրդատ Ա-ի և նրա եղբոր՝ պարթևական թագավոր Վաղարշ Ա-ի հետ»⁵: Ըստ Գ. Մարգարյանի՝ «Վաղարշակը հավաքական անձ է, բաղկացած Արտաշես Ա-ի, Տրդատ Ա-ի և այլ հայ իշխողների առանձին գծերից»⁶: Այսպիսով, «ավանդական» Վաղարշակի կերպարի ձևավորման սկիզբը, եթե համատեղելու լինենք հայագիտության մեջ գոյություն ունեցող կարծիքները, կդրվի մ.թ.ա. II դարի առաջին կես, իսկ ավարտը՝ մ.թ. II դարի վերջ:

Բայց կասկածից վեր է, որ նրա կերպարում առկա են նաև ավելի վաղ շրջանից եկող գծեր: Այս առթիվ Գ.Մարգարյանը գրում է. «Արտաշես Ա-ի Միսիանում գտնված արամեերեն արձանագրության մեջ հանդիպում ենք «թագադիր» տիտղոսով մի անձնավորության... Ուրեմն, «թագակապի» պաշտոնը գոյություն է ունեցել դեռևս Արտաշիսյանների դինաստիայի սկզբում, զուցե ավելի վաղ»⁷:

Չնայած Մովսես Խորենացին և Անանուն պատմիչը իրենց սկզբնաղբյուր ծառայած Մար Աբասի մատյանի⁸ հիման վրա «թագադիր»-ի գործակալության հիմնադիր Հայաստանի առաջին Արշակունի գահակալին են համարում,⁹ բայց բանից պարզվում է, որ Հայաստանում նա (Վաղարշակ // Արշակ Փոքրը) ունեցել է իր հարազատ նախորդները, որովհետև թագադրվել էր «ի թագ հայրենի»¹⁰: Ուշադրություն դարձնենք Գ. Մարգարյանի վերոհիշյալ մեջբերման հետևյալ նախադասությանը. «Ուրեմն, «թագակապի» պաշտոնը գոյություն է ունեցել դեռևս Արտաշիսյան դինաստիայի սկզբում, զուցե և ավելի վաղ»: Իսկ այդ «ավելի վաղ»-ը կարող էր լինել մինչև Արտաշես I-ը (189-160թթ.

1 Н. А. Д о н ц, *Армения в эпоху Юстиниана*, Ер. 1971, стр. 432-433. Կ.Բասմաճեան, *Իսկական պատմություն Հայոց*, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 100-102; Խ.Մամուկյան, *Հին հայ իրավունքի պատմություն*, հ. I, Եր., 1939, էջ 181, 264, 328; Է. Գանիելյան, *Պարթևական պետության պատմության որոշ դրվագներ Մովսես Խորենացու լուսարանությանը*, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1976, թիվ 3, էջ 168-169; Ս. Պետրոսյան, *Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան և հյուսիսային հարևանները հայ-հռոմեական փոխհարաբերությունների շրջանում (I դարի երրորդ քառորդ)*, Լրագրեր հասարակական գիտությունների (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1979, թիվ 4, էջ 61-64: Հ.Մելքոնյան, *Արևիկյան պետությունը և Հայաստանը*, Եր., 1980, էջ 136-137:

2 Մ. Ա բ ե դ յ ա ն, *Հայ ժողովրդական առասպելները Մ.Խորենացու Հայոց պատմության մեջ*, Վաղարշապատ, 1899, էջ 489, ծան. 1:

3 Н. А. Д о н ц, *նշվ. աշխ.*, էջ 432: «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. I, Եր., 1971, էջ 746-747:

4 Հ. Մ ա ն մ ա ն յ ա ն, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հ. Բ, մասն Ա, Եր., 1957, էջ 58:

5 Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԺՊ), հ. I, էջ 791, ծան. 103:

6 Նույն տեղում, էջ 674:

7 Նույնը:

8 Գ. Մ ա բ գ ս յ ա ն, *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, Եր., 1963, էջ 82-83, 103, 109-111:

9 Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Քննական բնագիրը, Մ.Աբեղյանի և Ս.Հարությունյանի, Եր., 1981, Բ, գ, է, Մերեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Բաղդատություններ ձեռագրաց, հանդերձ առաջարկներ և ծանոթագրություններ ի ձեռն Մտ.Մալխասեանց, Եր., 1939, գլ. Բ, էջ 9:

10 Մելքոն, գլ. Բ, էջ 9:

մ.թ.ա.) գոյություն ունեցած Երվանդունի երկրորդ արքայատոհմի օրոք՝ հավանաբար, նրա հիմնադիր Օրոնտես // Երվանդի (մ.թ.ա. IV դարի վերջին տասնամյակներ)¹¹ ժամանակներից սկսած:

Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ ինչպես Վաղարշակին, այնպես էլ «թագադիր» առաջին գործակալին՝ Բագրատունիների մախնուն, ինչպես Խորենացին, այնպես էլ Անանունը համարում են մակեդոնական նվաճողների՝ դիադոքոսների ժամանակակիցները¹²: Խորենացին գրում է. «Քանզի յետ սանձահարելոյ զՄակեդոնացիս եւ դադարեալ պատերազմացն՝ սկիզբն առնէ բարեգործութեանց Պարթեւն քաջ (Վաղարշակը) մախ եւ առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի եւ իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն Շամբատայ Բագարատ. տալով նմա իշխանութիւն ազգաւ թագադիր լինել Արշակունեաց, եւ որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել կոչմամբ յանուն նորա Բագրատունի...»¹³: Այսպիսով, «թագադիր» գործակալության հիմնադիր Վաղարշակը նույնանուն է Երվանդունիների երկրորդ թագավորության հիմնադիր Օրոնտես-Երվանդի հետ: Տեսանք, որ միևնույն անձնավորությանը Խորենացին՝ *Վաղարշակ*, իսկ Անանունը՝ *Արշակ Փոքր* է կոչում: Ինչպե՞ս կարելի է բացատրել այս տարբերությունը: Մեր կարծիքով, Մար Աբասի մատյանի Խորենացուն և Անանունին հասած տարբերակները արդեն կրած են եղել նույնպիսի անուններով գահակալ եղբայրների մասին ավանդագրույցի ազդեցությունը: Այն ցայտուն կերպով դրսևորված է Անանունի հետևյալ հաղորդման մեջ. «Արդ թագաւորէ Արշակն Փոքր կոչեցեալ՝ յամի հարիւրերորդի քսան եւ իններորդի թագաւորութեանն Արշակայ հար իւրով ի վերայ Հայաստան երկրի ի Մրծուին քաղաքի, եղբարք իւրով Վաղարշակաւ գոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս՝ ամս ԽԲ»¹⁴:

Հայաստանում Արշակ և Վաղարշակ եղբայրների համատեղ գահակալման մասին Անանունի հաղորդումը ժամանակին համարել են հետագայի հավելում, իբր թե արված՝ նրա և Խորենացու հաղորդումների միջև առկա տարբերությունը վերացնելու համար¹⁵: Լ.Շահինյանը փորձում է գտնել հակասության բանալին: Նա գրում է. «Այսպիսով, ըստ Անանունի, Արշակ Փոքրն ու Վաղարշակը համատեղ թագավոր են նշանակվել Հայաստանում, ապա ինչ-որ ժամանակ թագավորելուց հետո... երբ մահացել է Արշակ Մեծը՝ երկու եղբայրների հայրը, Արշակ Փոքրը վերադարձել է հոր գահը գրավելու՝ թերևս որպես ավագ որդի, իր եղբորը՝ Վաղարշակին, վերահաստատելով Հայաստանի թագավոր»¹⁶: Այսուհանդերձ, մի տարբերություն ևս մնում էր երկու պատմիչների հաղորդումների միջև՝ կապված Արշակ Մեծի և Վաղարշակի հետ. «թե ինչու՞ է միևնույն սկզբնադրյուրի հիման վրա Անանունը Վաղարշակին որդի համարել, իսկ Խորենացին՝ եղբայր, որը, թերևս, միակ անլուծելի հակասությունն է նրանց միջև, առայժմ մնում է բացատրության կարոտ», -գրում է Լ.Շահինյանը¹⁷:

Մեր խորին համոզմամբ, պատմիչների երկերում ինչ-որ տեղ շփոթված են Արշակ Մեծն ու Արշակ Փոքրը, և պատճառը երկվորյակների մասին առասպել-ավանդագրույցի ազդեցությունն է: *Արշակ* և *Վաղարշակ* «երկվորյակային» անուններով անձանց Հայաստանում համատեղ գահակալելու մասին ավանդությունը այստեղ պահպանվել էր երկար դարեր: Պատահական չէ, որ նրանց անունները նույնական են Պապ թագավորի (370-374թթ.) որդիների անունների հետ: Փավստոս Բուզանդը վերջիններիս մասին գրում է. «անուանք պատանեկացն Արշակունեացն. անուն երիցուն Արշակ, եւ կրտսերուն Վաղարշակ»¹⁸: Մովսես Խորենացին իր հերթին գրում է. «Ապա փոխանակ Վարազդատայ թագաւորեցոյց Հայոց Թժողոս մեծ (կայսրը) որդիսն Պապայ, զԱրշակ

11 ՀԺՊ, հ.1, էջ 504-505:

12 Մ. Խ ռ ե ն ա գ ի, Բ, գ-ե, Սեբեոս, գլ. Բ, էջ 9-10:

13 Մ. Խ ռ ե ն ա գ ի, Բ, գ:

14 Մ ե բ է ո ս, գլ. Բ, էջ 10:

15 Հայկական աշխատասիրութիւնը հայագէտ Պ.Ֆեթթրի, Վիեննա, 1895, էջ 38-39, H. Март, Хитон Господень, С. Пб., 1897, стр. 282, пр. 1:

16 Լ. Շ ա հ ի ն յ ա ն, Հայ Արշակունիների թագավորության հիմնադրումը ըստ Անանունի և Մովսես Խորենացու, ԼՀԳ, 1976, թիվ 6, էջ 102:

17 Նույն տեղում, էջ 106:

18 Փաւստոսի Բիւզանդացոյ պատմութիւն Հայոց, Բնագիրը Զ. Պատկանյանի, Եր., 1987, Ե, լէ:

եւ զՎաղարշակ»¹⁹: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ «Եւ ետ թագաւորն Պարսից տանել ի ձեռն Սուրենայ թագ եւ պատմունճան, եւ զվառ թագաւորացն տիկնոջն Չարմանդխտոյ, եւ *թագս մանկացն որդոցն երկոցունց* Արշակայ եւ Վաղարշակայ»²⁰ Եթէ սրանք երկվորյակներ չլինեին «զնոսս ի տեղի թագաւորի կալեալ» չէր լինի, ոչ էլ Շապուհ II-ը նրանց համար «թագս» կոչարկեր: Որպէս երկվորյակներ էլ նրանց հարսանիքները միաժամանակ են արել: «Եւ տայր (Կարինում) սպարապետն Մանուէլ գդուստր իւր Վարդանդուխտ կին Արշակայ մանկանն Արշակունոյ, եւ փեսայ իւր առնէր զնա: Առնէր հարսանիս եւ եղբոր նորին Վաղարշակայ, եւ տայր նմա գդուստր ասպետին Բագրատունոյ ի Սպեր գավառէ... եւ մեծապէս արարեալ զհարսանիսն ամենայն երկիրն Հայոց, ցնծացեալք, խնդացեալք էին ընդ մեծ խնդութիւն ուրախութեանն»²¹: Այսուհանդերձ, երկվորյակների մեջ էլ մեծի և փոքրի տարբերություն կար: Միշտ առաջինն հիշված է և ավագ (երեց) համարվել է Արշակը, իսկ կրտսեր՝ Վաղարշակը: Ուստի Մանվել Մամիկոնյանը՝ նրանց խնամակալը, «թագաւորեցոյց զմանուկն զԱրշակ երկրին Հայոց, եւ զՎաղարշակ երկրորդ միին»²²: Անկասկած, ինչպէս Պապ թագավորի Արշակ և Վաղարշակ որդիների, այնպէս էլ առաջին Արշակի ու Վաղարշակի դեպքում առկա է հնդեվրոպական հեռավոր անցյալից եկող ու Հայաստանում խոր արմատներ ունեցած երկու գահակալների համատեղ կառավարելու ավանդույթի ազդեցությունը: Մի ավանդույթ, որը հնդեվրոպական մյուս ժողովուրդների կյանքում ևս ունեցել է իր տարբեր դրսևորումները²³:

Հայաստանում Արշակունի թագավոր եղբայրների համատեղ գահակալման մասին խոսում է նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին. Հայաստանում ոմն «Արշակ թագավոր ունենում է երկու որդի, որոնց անուններն էին Տիգրան և Արշակ: Իր կյանքի վերջում նա կտակ թողեց, որի համաձայն երկու որդիներն էլ դառնում էին իշխանության ժառանգորդներ: Բայց նա պետությունը հավասար կերպով չբաժանեց նրանց միջև: Նա Տիգրանին թողեց քառասպատիկ ավելի բաժին»²⁴: Հռոմեացի պատմիչը շփոթել է մի կողմից Պապի «գահակալած» որդիներին՝ Արշակին ու Վաղարշակին, մյուս կողմից՝ Արշակ III-ին, և Խոսրով IV-ին: Ոչ Վաղարշակը, ոչ Խոսրով IV-ը *Տիգրան* չեն կոչվել: Խոսրով IV-ը և Արշակ III-ը եղբայրներ չէին, իսկ նրանց հայրն համարված Հայոց թագավորը միայն Արշակ III-ի (ոչ թե նաև Խոսրով IV-ի) հայրն էր և ոչ թե *Արշակ*, այլ *Պապ* էր կոչվում: Կարծում ենք, որ այս խառնաշփոթի պատճառը դարձյալ Հայոց գահակալ եղբայրների մասին ավանդազրույցն է եղել: Պրոկոպիոսի հիշատակած որդի Արշակը՝ պատմական Արշակ III-ը, որին, ըստ նրա, բաժին էր հասել Հայաստանի փոքր մասը, իսկայն էլ Հայաստանի 387թ. բաժանումից հետո իշխում էր նրա հռոմեական *փոքր մասում*, երբ Խոսրով IV-ը՝ Պրոկոպիոսի հիշատակած Տիգրանի պատմական նախատիպը, իշխում էր նրա պարսկական *մեծ մասում*²⁵:

Գահակալ զույգ եղբայրների առասպել- ավանդազրույցի բացահայտ կնիքն է կրում նաև Խորենացու բերած հետևյալ զրույցը: Երվանդունի արքայատոհմի Մեծ Հայքի ճյուղի վերջին ներկայացուցիչ Երվանդ Վերջինի և նրա եղբոր վերաբերյալ պատմըվել է հետևյալը. «Կին ոմն յագգէ Արշակունեաց... ծնանի երկուս մանուկս յանկարգ խառնակութենէ, որպէս Պասիփայէ զՄիմոսավրոս: Եւ ի զարգանալ մանկանցն կոչեն անուանս Երուանդ եւ Երուագ»: Ընդ որում, մեծանալով Երվանդը դարձել էր թագավոր, իսկ Երվագը՝ քրմապետ (գերագույն քուրմ)²⁶: Եղբայրների այս զույգի պատմական նախատիպերի վերաբերյալ հետաքրքիր եզրակացությունների են հանգել մեր հայագետները: Գ. Տիրացյանը գրում է. «Փաստերը ցույց են տալիս, որ Խորենացու հիշատակած

19 Մ. Խ ռ ք ե ն ա զ ի, Գ, խա:

20 Փ. Բ ն ի գ ա ն ղ, Ե, ԼԻ:

21 Նույն տեղում, Ե, խդ:

22 Նույնը:

23 Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, т. II, Тбилиси, 1984, стр. 776-777.

24 Պրոկոպիոս Կեսարացի, *Կառուցումների մասին, զիրք երրորդ, զլուխ 1 (թարգմանությունը բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Եր., 1967, էջ 189-190)*:

25 Փ. Բ ն ի գ ա ն ղ, Զ, ա, Մ. Խորենացի, Գ, խբ:

26 Մ. Խ ռ ք ե ն ա զ ի, Բ, լե, Բ, խ, Բ, խբ:

Երվանդը մարմնավորում է ինչպես վերջին Դարեհի (այսինքն՝ Դարեհ Գ Կողոմանոսի) թագավորության VIII տարում գահակալած Երվանդին, որը մախատիպն որպես Հայաստանի սատրապ մասնակցել էր Գավգամելայի ճակատամարտին, այնպես էլ մ.թ.ա. III դարի վերջին թագավորած և Արտաշես Ա-ի կողմից տապալված Երվանդին»²⁷: Իսկ վերջինիս ի նկատի առնելով նա շարունակում է. «Երվանդի արքունիքը կազմված էր հեյլենիստական մյուս պետությունների օրինակով: Նրա եղբայր Երվազը գերագույն քրմապետ էր»²⁸:

Երվանդ ու Երվազ երկվորյակ եղբայրների մասին պատմվածքը, ըստ այսմ, Երվանդունի մախտիպերի և նրանց ծագումնաբանության առասպել-ավանդազրույցն է: Խորենացին ինքը, Երվանդի մասին խոսելիս նշում է, որ նա «թագաւորէ յութերորդ ամի Դարեհի վերջնոյ», ապա ավելացնում է. «Եւ ունին զրոյցք յաղագս նորա այսպէս»²⁹: Իրավացի է Գ. Տիրացյանը ինչպես այն դեպքում, երբ առաջին մախատիպային մեջ ակնարկված Երվանդի մեջ տեսնում է Դարեհ Վերջինի, այսինքն՝ Աքեմենյան Դարեհ III-ի (մ.թ.ա. 336-330թթ.), ժամանակակից Հայոց սատրապի գծերը, այնպես էլ այն դեպքում, երբ նրա պատմական մախատիպերից մեկն էլ համարում է Երվանդ Վերջինին (մ.թ.ա. III դարի վերջին տասնամյակներ)³⁰: Կարծում են, որ այս Երվանդի եղբայր Երվազը Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկում (թիվ 4) «իբրև գերագույն քուրմ և թագավոր» հիշատակված Միթրասն է: Նա իրեն էլ, Էբրոնտես // Երվանդին էլ *բասիլևս* // «թագավոր» է կոչում³¹: Իսկ դա խոսում է Միթրաս // Երվազի շատ ավելի բարձր կարգավիճակ ունենալու մասին, քան քրմապետինն էր: Ինչպես Ս.Կրդկյաշարյանն է նշում «քրմապետը Հայաստանում ևս, ինչպես և Կասպաղովկիայում և հարևան մյուս երկրներում, երկրորդ դեմքն էր թագավորից հետո»³², բայց Հայաստանում նրա հեղինակությունը ավելի բարձր էր, քանի որ նրա ձեռքին էր մեծ դատավարության գործակալությունը, նա ուներ իր զինված ջոկատները և կայազորներ տաճարային ամրոց-բնակավայրերում»³³:

Երվանդունի արքայատոհմի մասին գոյություն ունեցած պատմական ավանդություններում երկվորյակ եղբայրների (զույգ եղբայրների) առասպել-ավանդազրույցի ազդեցությունը զգացվում է նաև Երվանդ Վերջինին և Արտաշես I-ին եղբայրներ համարելու հարցում: Անանուն պատմիչի բերած արքայացանկում կարդում ենք. «Երուանդ որդի Արշակայ՝ ամս ԻԱ: Ապա Արտաշէս եղբայր նորին՝ ամս ԾԲ»³⁴: Բայց այս «եղբայրներն» իրար թշնամի են: Թշնամանքն ավարտվում է Երվանդի մայրաքաղաք Երվանդաշատի գրավումով և Երվանդ Վերջինի սպանությամբ. «Իսկ մի ոմն ի զինուորացն մտեալ եհար վաղերք զգլուխն Երուանդայ... եւ այսպիսի ջախմամբ վախճանեցաւ, կալեալ զթագավորութիւն ամս քսան: Բայց Արտաշէսի հիշեալ թէ խառնուած Արշակունոյ է Երուանդ՝ հրամայէ զդի նորա թաղել մահարձանօք»³⁵: Ակնհայտ է, որ այս դեպքում մենք գործ ունենք հակոտնյա երկվորյակների առասպելի ազդեցության հետ: Այն ինչ-որ չափով հիշեցնում է «Սասնա ծռերի» Սանասարի ու Բաղդասարի մեհամարտի դրվագը, բայց եղբայրներից մեկի ողբերգական վախճանի տեսանկյունից ավելի շատ հիշեցնում է Հռոմի առասպելական հիմնադիրների՝ երկվորյակ եղբայրներ Հռոմուլսի և Հռեմոսի մեհամարտը³⁶:

27 ՀԺՊ, հ. I, էջ 506:

28 Նույն տեղում, էջ 514:

29 Մ. Խ ռ ք ե ն ս ց ի, Բ, լէ:

30 ՀԺՊ, հ. I, էջ 506:

31 Հ. Մ ա ն ն ղ յ ա ն, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Եր., 1946, էջ 19, 29, 47-79: Նույնի, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Եր., 1946, էջ 22-23:

32 Մ. Կ ր կ յ ա շ ա ր յ ա ն, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Եր., 1970, էջ 139:

33 Նույն տեղում, էջ 152, 153, 155:

34 Մ ե ք է ն ս, զլ. Բ, էջ 11:

35 Մ. Խ ռ ք ե ն ս ց ի, Բ, խզ:

36 Ե. Ս Տ ա Ե ր մ ա ն, Զոմուլ, Միֆы народов мира, т. II, М., 1988, стр. 387.

Երվազի և Երվանդի, Երվանդի ու Արտաշեսի եղբայրներ համարվելու առթիվ նշենք, որ հին հայերենում *եղբայր* բառը ավելի լայն հասկացություն էր բովանդակում: Օրինակ, Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ, Հայոց Խոսրով Կոտակ թագավորը (330-338թթ.) իր թշնամի և հեռավոր ազգական մագքթաց Սանեսան թագավորի հատված գլուխը տեսնելով սկսել էր ողբալ՝ ասելով. «Եղբայր իմ էր ազգաւ Արշակունի»³⁷: Ուրեմն, Երվանդ-Երվազ եղբայրներ ընկալված Հայոց գույզ գահակալները կարող էին իրականում պարզապես ազգականներ, տոհմակիցներ լինել: Զննարկվող հարցի տեսանկյունից է հասկանալի դառնում խորենացիական Երվազ քրմապետի վարքագիծը Երվանդ Վերջինի և Արտաշեսի հակամարտության ժամանակ: Քանի որ Անանունի բերած արքայացանկում վերջիններս համարվում են եղբայրներ, ուրեմն, եղբայրներ էին համարվելու նաև Արտաշես I-ն ու քրմապետ Երվազը: Ըստ երևույթին, երկու դեպքում էլ խոսքը ազգակցության մասին է: Այս դեպքում է հասկանալի դառնում, թե ինչու է Երվազը չեզոքություն պահպանել, երբ Արտաշեսը հարձակվել էր Երվանդի վրա, պարտության մատնել նրան Երվանդավանում,³⁸ ապա գրավել Երվանդի մայրաքաղաք Երվանդաշատը, որի ժամանակ էլ սպանվել էր Երվանդը³⁹: Դրանից հետո Արտաշես I-ը թագավոր էր օժվել,⁴⁰ իսկ Երվազը շարունակել էր քրմապետական գործունեությունը մինչև Արտաշես I-ի հրամանով սպանվելը⁴¹:

Էբրոնտես // Երվանդի և Միթրաս // Երվազի օրինակը ցույց է տալիս, որ Երվանդունի թագավորներից յուրաքանչյուրը կարող էր կոչվել *Երվանդ*, իսկ քրմապետներից յուրաքանչյուրը՝ *Երվազ*: Ըստ երևույթին, ժողովրդին հայտնի իրենց այս անուններից բացի, նրանք տեղական ինչ-որ ավանդույթում հանդես են եկել *Արշակ* և *Վաղարշակ* անունների տակ: Մար Աբասի հետևությամբ՝ Մովսես Խորենացին Վաղարշակի որդուն *Արշակ*, իսկ թոռանը *Արտաշես* է կոչում: Նա գրում է. «Եւ միայն զառաջին որդին իւր, որ կոչէր Արշակ, պահէ առ իւր ի համար թագաւորութեան, եւ զնորին ուստր, զոր անուանաց Արտաշէս»,⁴² իսկ «Արշակ որդի Վաղարշակայ թագաւորէ ի վերայ Հայոց ամս երեքտասան»:⁴³ Խորենացու մտան Անանունը ևս Վաղարշակին հաջորդած է համարում նրա Արշակ որդուն, իսկ վերջինիս հաջորդ է համարում իր որդի Արտաշեսին⁴⁴: Չնայած «Արտաշես Առաջինի» կերպարը կերտելիս Խորենացին նրան է վերագրել Աբեմեդյան արքայից արքաների գործունեության առանձին դրվագներ ևս, բայց նրա պատմական նախատիպը Արտաշես I-ն է (մ.թ.ա. 189-160 թթ.), որովհետև համարվում է «Տիգրան Միջինի» նախորդը, իսկ վերջինս էլ՝ Արտավազդի նախորդը⁴⁵: Որևէ կասկած լինել չի կարող, որ «Տիգրան Միջինը» Տիգրան Մեծն է,⁴⁶ իսկ «Տիգրան Միջինի» որդի Արտավազդը՝ Տիգրան Մեծի որդի Արտավազդ II-ն է: Ըստ այսմ, «Արտաշես Առաջինի» նախորդ Արշակը որպես պատմական նախատիպ ունենալու էր Արտաշես I-ի նախորդ Երվանդ Վերջինին կամ ինչպես նրան, այնպես էլ նրա նախորդներին: Վերջիններիս առթիվ հիշարժան է, որ Անանուն պատմիչը Երվանդ Վերջինի հորը ևս կոչում է *Արշակ անունով*:⁴⁷

Էբրոնտես-Երվանդ և Միթրաս-Երվազի օրինակը ցույց է տալիս, որ Երվանդունի յուրաքանչյուր թագավոր և քրմապետ իր կրած՝ ժողովրդին քիչ հայտնի կամ անհայտ, անվան հետ միասին ունեցել է այլ՝ ժողովրդին հայտնի, անուններ: Թագավորի դեպքում դա եղել է *Երուանդ* -ը, քրմապետի դեպքում՝ *Երուազ*-ը: Նույն կերպ Մար Աբասին հանգող տեղական ինչ-որ ավանդույթում, գույզ գահակալները հանդես են եկել *Արշակ*

37 Փ. Բ ն 1 գ ա ն ղ, Գ, է:

38 Մ. Խ ն ր է ն ա գ ի, Բ, խզ:

39 Նույնը:

40 Նույն տեղում, Բ, խէ:

41 Նույն տեղում, Բ, խը:

42 Նույն տեղում, Բ, ը:

43 Նույն տեղում, Բ, ք:

44 Մ է ք է ն ս, զլ. Բ, էջ 10:

45 Մ. Խ ն ր է ն ա գ ի, Բ, ժդ-իգ:

46 Հ. Մ ա ն ա ն ղ յ ա ն, Տիգրան երկրորդը և Հոմեր, Եր., 1940, էջ 92; Мовсес Хоренаци, История Армении, Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна, Ер., 1990, стр. 249.

47 Մ է ք է ն ս, զլ. Բ, էջ 11:

և Վաղարշակ անուններով: Որ այս անունները հայերին ծանոթ էին Արշակունիների Հայաստանում հաստատվելուց շատ առաջ, և հենց Երվանդունիների օրոք, վկայում է Երվանդունիների երկրորդ թագավորության հիմնադիր Օրոնտես-Երվանդի նախնիների շարքում *Արշակ* անվամբ անձի առկայությունը: Իսկ *Վաղարշակ*-ը կազմված է նույն *Արշակ* անունից *վաղ- «արքա» բառի հավելումով. *վաղ-Արշակ> Վաղարշակ⁴⁸:

Արշակ անունով էր մինչև գահ բարձրանալն հայտնի Արքեմենյան արքայից արքա Արտաքսերքսես II Մնեմոնը (մ.թ.ա. 404-359թթ.)⁴⁹: Կոմագենեի թագավոր Անտիոքոս Երվանդունու (մ.թ.ա. I դար) Նեմրոթ լեռան սրբավայրի սալաքարերից մեկը ձոնված էր նրա նախնի Արտանդես-Երվանդին, որը մ.թ.ա. V-IV դդ. սահմանազլխին Հայաստանի սատրապ եղած և Քսենոփոնի «Անաբասիսում» հիշատակված Օրոնտես-Երվանդն է՝⁵⁰ Արտաքսերքսես II-ի Հռոդոզոմոն դստեր ամուսինը⁵¹: Կոմագենեի Երվանդունիների նման Արտաքսերքսես-Արշակին իրենց նախնին էին համարելու նաև Մեծ Հայքի Երվանդունիները: Երվանդունիների երկրորդ թագավորությունը և նրա հիմնադիր Օրոնտես-Երվանդի քաղաքական վարքագիծն ի նկատի առնելով՝ Գ. Տիրացյանը գրում է. «Նոր թագավորության իրավական հիմքերի տեսակետից մեծ նշանակություն ունեն իշխող դինաստիայի ազգակցական կապը Արքեմենյան տոհմի հետ, որ կարևոր պայման էր հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի թագավորական դինաստիաների իշխանության օրինակաբանությունը շեշտելու համար»⁵²:

Եթե պարթև Արշակունիներին հայտնի էր դարձել *Արտաքսերքսես* II-ի բուն *Արշակ* անունը, որի հիման վրա էլ նրանք իրենց համարում էին նրա (մտացածին) սերունդները,⁵³ ապա շատ ավելի վաղ այդ անունը հայտնի էր լինելու նաև հայ Երվանդունիներին, որոնց իրական նախնիներից մեկն էր Արտաքսերքսես II // Արշակը: Որ Հայաստանում որպես թագավորական նախնի Արքեմենյան այս արքայից արքան հիշվել է դարեր շարունակ, վկայում է նաև իրեն Երվանդունի // Երվանդական (արամեական արձանագրություններում՝ rwndqn)⁵⁴ հռչակած Արտաշես I-ի անունը, որը հայացած ձևն է Արքեմենյան այս արքայի գահանվան: Նրա անվան վերաբերյալ Ի. Դյակոնովը և Կ. Մտարկովյանը գրում են. «Չնայած այդ անունը ծագումով իրանական է, բայց պարթևական չէ... Միայն հին պարսկերենում է Artaxšasa: Հենց այդ ձևից էլ օրինաչափ կերպով ծագում է... հայկական ավանդական *Արտաշես* ձևը»:⁵⁵ *Արտաշես* անվան վերաբերյալ Գ.Մարգարյանը ավելացնում է. «Այն թափանցել է հայերի մեջ որպես Արքեմենյան արքայական անուն (մանավանդ եթե հիշենք, որ Արտաքսերքսես Բ Մնեմոնը համարվում էր Երվանդյանների նախնի) և որպես այդպիսի էլ սկզբնապես պատվաստվել է հայկական օճումատիկային»:⁵⁶ Հիշարժան է, որ Մովսես Խորենացին Արշակի և Վաղարշակի հորը հենց *Արտաշես* է կոչում:⁵⁷

Այսպիսով, մենք կասկած չունենք, որ Երվանդունիների երկրորդ թագավորության (մ.թ.ա. IV դարի վերջին տասնամյակներ- մ.թ.ա. III դարի վերջ) հիմնադիր Օրոնտես // Երվանդը գահ բարձրանալով, որպես Արքեմենյան Արշակի (Արտաքսերքսես II-ի) սերունդ, կրել է Վաղարշակ (<վաղ-Արշակ) գահանունը: Սա էլ հետագայում առիթ է

48 Մ. Պ ե տ ր ը ն յ ա ն, *Մերձսևանյան ցեղերի միությունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելքում* (մ.թ.ա. VI-V դդ.), ՊԲՀ, 1976, թիվ 1, էջ 194, ծան. 43:

49 Ctes., Pers., XV, 55; М. Дандамаев, *Политическая история Ахеменидской державы*, М., 1985, стр. 206-207, 275 пр. 71.

50 Xen., *Anabasis*, III, 4, 13; Քսենոփոն, *Անաբասիս*, *Թարգմանությունը Միմոն Կրկյաշարյանի*, Եր., 1970, էջ 75:

51 Գ. Մ ա ր Գ յ ա ն, *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, Եր., 1966, էջ 30, 116, ՀԺՊ, հ. I, էջ 506:

52 ՀԺՊ, հ. I, էջ 504:

53 Р. Ф р а й, *Наследие Ирана. Материалы и исследования*, М., 1972, стр. 245; *Мери Бойс, Зороастрийцы. Верования и обычаи*, М., 1988, стр. 131, 153.

54 А. П е р и х а н я н, *Арамейская надпись из Зангезура*, ՊԲՀ, 1965, թիվ 4, էջ 108, 121, 128: Գ.Մարգարյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 70, 205, 211:

55 И. Д ъ я к о н о в, К. С т а р к о в а, *Надписи Артаксия (Арташеса I) царя Армении, ВДИ*, 1955, N2, стр. 169.

56 Գ. Մ ա ր Գ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 116:

57 Մ. Խ ը ը ն յ ա գ ի, Բ, ք:

ծառայել նրան Արշակունի համարելու և նրա գործունեությունը Հայոց գահին հաստատված առաջին Արշակունի թագավորին վերագրելու համար:

ВОКРУГ ИСТОРИЧЕСКИХ И ФОЛЬКЛОРНЫХ ПРОТОТИПОВ ЛЕГЕНДАРНОГО ВАЛАРШАКА

___ Резюме ___

___ Л. Петросян ___

В “Истории Армении” М. Хоренаци Валаршак считается основателем династии армянских Аршакидов. Являясь легендарной личностью, он все-таки сохранил характерные черты некоторых армянских царей, в том числе своего первого исторического прототипа-Оронт-Ерванда (конец IV в. до н.э.). По М. Хоренаци Валаршак является современником диадохов.

Тронное имя *Валаршак* (<**Вал-Аршак* “царь Аршак”), которое, как потомок Ахеменида Аршака (т.е. Артаксерса II-го), носил Оронт-Ерванд, послужило поводом к тому, что его деятельность была приписана первому Аршакиду на армянском троне. Вероятно, исходя из этого, его потомки- царь Ерванд и верховный жрец Ерваз (конец III в. до н.э.), которые в Армавирской греческой надписи названы *василевс*-ами, в армянских источниках также считаются Аршакидами.

Сыновья царя Папа (370-374гг.) -близнецы Аршак и Валаршак, своими именами напоминают легендарного Валаршака и его брата Аршака. Значит, подобно именам Ерванда и Ерваза, эти имена тоже веками воспринимали как “близнечные”. В этом случае, надо полагать, что в формировании образов легендарного Валаршака и его брата Аршака свою роль играла как легенда о братьях-близнецах, так и воспоминания об индоевропейском социальном институте двух вождей-соправителей.